

Κόρκα Έλενα

(Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια της Έρευνας - Επίτιμη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠΠΟΑ)

Ευαγγέλογλου Παρασκευή

(Αρχαιολόγος Μ.Α. Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας, ΥΠΠΟΑ)

Παναϊλίδης Παναγιώτης

(Εθνολόγος)

Χρηστίδης Ιωάννης

(Εθνολόγος)

Συστηματική ανασκαφή Αρχαίας Τενέας: Μια διαδρομή από το παρελθόν στο παρόν με το βλέμμα στο μέλλον. Η συνέργεια της τοπικής κοινωνίας με την αρχαιολογία

Systematic excavation of Ancient Tenea: A journey from the past to the present with an eye to the future. The partnership between local community and archaeology

Abstract

Since 2013, the archaeological research program of ancient Tenea, also known as “Tenea Project”, is being carried out under the direction of Dr. Elena Korka and under the auspices of the Greek Ministry of Culture and Sports. Tenea Project is the first systematic archaeological research program taking place between the villages of Chiliomodi and Klenia, in Corinthia, with the aim to locate, reveal and map the ancient city. The systematic excavation has already brought to light a well-organized cemetery of the archaic times, along with a funerary monument and part of the city’s main hub consisting of private and public buildings of the roman times revealing important information about the everyday life in the city of Tenea. At the same time, the project is active in outreach activities with the local community, in an effort to raise public awareness on the protection of cultural heritage and the promotion of ancient Tenea as a cultural feature of the local people.

Key words: Ancient Tenea · Burial Customs · Roman Baths · Local Community

Εισαγωγή

Από το 2013 διεξάγεται στην ανατολική Κορινθία η συστηματική αρχαιολογική έρευνα¹ της Αρχαίας Τενέας (Tenea Project). Το ερευνητικό πρόγραμμα ξεκίνησε με

¹ Το ερευνητικό πρόγραμμα είναι η πρώτη συστηματική αρχαιολογική έρευνα στη περιοχή της Αρχαίας Τενέας και διεξάγεται υπό τη Διεύθυνση της Δρ. Έλενας Κόρκα με φορέα υλοποίησης τη

αρχικό στόχο τον εντοπισμό της αρχαίας πόλης, η οποία ήταν γνωστή μόνον μέσα από τις αρχαίες πηγές. Μετά τον εντοπισμό των νεκροταφείων και τον εντοπισμό των πρώτων οικιστικών καταλοίπων της Τενέας, το 2018, οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώνονται στην αποκάλυψη του αστικού ιστού της.

Κύριοι άξονες του προγράμματος είναι η ανασκαφή, η επιφανειακή έρευνα, η μελέτη και τεκμηρίωση των ανασκαφικών ευρημάτων, καθώς επίσης και η μετέπειτα ανάδειξη και προβολή τους. Στο πλαίσιο αυτό λειτουργεί μια διεπιστημονική ομάδα που εφαρμόζει όλες τις σύγχρονες μεθόδους έρευνας και τεχνολογίας που διέπουν την επιστήμη της αρχαιολογίας σήμερα. Κάθε χρόνο, στο πεδίο εκπαιδεύονται φοιτητές από ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια, ενώ ταυτόχρονα αναπτύχθηκαν συνεργασίες με τοπικούς φορείς και πραγματοποιούνται δράσεις πολιτιστικού περιεχομένου.

Η Τενέα (εικ. 1) είχε διαχρονική παρουσία στους προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους και μέσω της σύγχρονης αυτής έρευνας συμπληρώνεται μια ίσως από τις σημαντικότερες πτυχές της Κορινθιακής ιστορίας.

Η Τενέα μέσα από τις αρχαίες πηγές

Τη πρώτη γραπτή μαρτυρία για τη θέση της Τενέας τη συναντάμε στα Ελληνικά² του Ξενοφώντα (430 π.Χ. - 355 π.Χ.), ενώ οι πρώτες αναφορές για την πόλη και τους κατοίκους της δίνονται αρχικά από τον Στράβωνα³ (64 π.Χ. - 24 μ.Χ.) και εν συνεχεία από τον Πausανία⁴ (110 - 180μ.Χ.). Αργότερα, τον 6^ο αι. μ.Χ. ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει τη Τενέα ως τη πόλη που βρίσκονταν μεταξύ της Κόρινθου και των Μυκηνών. Η συγκέντρωση των παραπάνω πληροφοριών προσφέρει γνώση για τους σημαντικούς σταθμούς στην ιστορική διαδρομή της Αρχαίας Τενέας, τους οποίους η ανασκαφική και γενικότερα η αρχαιολογική έρευνα καλείται να επιβεβαιώσει ή όχι: τον αποικισμό της Τενέας από Τρώες αιχμαλώτους που έφερε από την Τένεδο ο Αγαμέμνονας μετά την καταστροφή της Τροίας, τη συμμετοχή των Τενεατών στον αποικισμό των Συρακουσών υπό τον Κορίνθιο αρχηγό Αρχία, την όδευση από την Τενέα της Κοντοπορείας⁵, του συντομότερου δρόμου που οδηγούσε από την Κόρινθο στις Μυκήνες και στο Άργος και τέλος, πως η Τενέα υπήρξε η μοναδική πόλη που δεν καταστράφηκε από τους Ρωμαίους, χάριν της κοινής μυθολογικής καταγωγής τους.

Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟΑ. Υποστηρίζεται από διεπιστημονική ομάδα στο πλαίσιο συνεργασιών με ελληνικά πανεπιστημιακά ιδρύματα.

² «Αγασίλαος δ' ἠγεῖτο, καὶ δηώσας πᾶσαν αὐτῶν τὴν χώραν, εὐθὺς ἐκεῖθεν ὑπερβαλὼν κατὰ Τενέαν εἰς Κόρινθον αἰρεῖ τὰ ἀνοικοδομηθέντα ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τεῖχη.» Ξενοφώντος, *Ελληνικά*, Δ', δ, 19

³ «καὶ ἡ Τενέα δ' ἐστὶ κόμη τῆς Κορινθίας, ἐν ἣ τῷ Τενεάτου Ἀπόλλωνος ἱερόν· λέγεται δὲ καὶ Αρχία τῷ στείλαντι τὴν εἰς Συρακούσας ἀποικίαν τοὺς πλείστους τῶν ἐποίκων ἐντεῦθεν συνεπακολουθήσαι, καὶ μετὰ ταῦτα εὐθηνεῖν μάλιστα τῶν ἄλλων τὴν κατοικίαν ταύτην, τὰ δ' ὕστατα καὶ καθ' αὐτοὺς πολιτεύεσθαι, προσθέσθαι τε τοῖς Ῥωμαίοις ἀποστάντας Κορινθίων καὶ κατασκαφείσης τῆς πόλεως συμμεῖναι. φέρεται δὲ καὶ χρησμός ὁ δοθείς τινι τῶν ἐκ τῆς Ἀσίας ἐρωτῶντι εἰ λῶιον εἴη μετοικεῖν εἰς Κόρινθον «εὐδαίμων ὁ Κόρινθος, ἐγὼ δ' εἶην Τενεάτης.» ὅπερ κατ' ἄγνοιάν τινες παρατρέπουσιν «ἐγὼ δ' εἶην Τεγεάτης.» λέγεται δ' ἐνταῦθα ἐκθρῆσαι Πόλυβος τὸν Οἰδίπουν. δοκεῖ δὲ καὶ συγγενεῖα τις εἶναι Τενεδίοις πρὸς τούτους ἀπὸ Τέννου τοῦ Κύκνου, καθάπερ εἴρηκεν Ἀριστοτέλης· καὶ ἡ τοῦ Ἀπόλλωνος δὲ τιμὴ παρ' ἀμφοτέροις ὁμοία οὖσα δίδωσιν οὐ μικρὰ σημεῖα.» Στράβων, *Γεωγραφικῶν Η'*, C 380-381, 188-189

⁴ «τραπέισι τὴν ὀρεινὴν πόλιν τέ ἐστὶν ἡ Τενεατικὴ καὶ Εἰληθυῖας ἱερόν· ἐξήκοντα δὲ ἀπέχει μάλιστα στάδια ἢ καλουμένη Τενέα. οἱ δὲ ἄνθρωποι φασὶν οἱ ταύτη Τρώες εἶναι, αἰχμάλωτοι δὲ ὑπὸ Ἑλλήνων ἐκ Τενέδου γενόμενοι ἐνταῦθα Αγαμέμνονος δόντος οἰκῆσαι· καὶ διὰ τοῦτο θεῶν μάλιστα Ἀπόλλωνα τιμῶσιν.» Πausανίου *Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά - Λακωνικά* 2, 5, 4

⁵ Ξενοφώντος, *Ελληνικά*, 4.4.19. Πίκουλας, 1955: 39, 41, 277.

Η διαδρομή στο παρελθόν και το παρόν

Τα πρώτα ανασκαφικά αποτελέσματα επαληθεύουν τις αρχαίες πηγές

Από το 2013 έως και σήμερα η επιφανειακή έρευνα, η αποδελτίωση παλαιότερων σωστικών επεμβάσεων και καταγεγραμμένων μαρτυριών και κυρίως η ανασκαφή, είχε ως αποτέλεσμα την κατά προσέγγιση οριοθέτηση της ζώνης των νεκροταφείων της αρχαίας πόλης⁶. Η έκταση της ζώνης αυτής, που υπολογίζεται περί τα 2,5 χλμ., η πυκνότητα των τάφων και η χρονολόγησή τους, αποδεικνύουν την αδιάλειπτη κατοίκηση της αρχαίας Τενέας, μέχρι την εγκατάλειψή της, τον 6ο αι. μ.Χ..

Στο πλαίσιο της ανασκαφής, οι παλαιότερες ταφές (εικ. 2) που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα ανάγονται στα αρχαϊκά⁷ χρόνια και βρέθηκαν πλούσια κτερισμένες (εικ. 3) με μετάλλια και κεραμικά αγγεία (εικ. 4-5) με πλούσια τυπολογία, κάποια εκ των οποίων αποτελούν νέα σχήματα στη διεθνή βιβλιογραφία και παραπέμπουν σε επαφές τόσο με την ανατολή όσο και με την κάτω Ιταλία. Τα ευρήματα καταδεικνύουν μια ακμάζουσα τοπική οικονομία που ανάλογη της απαντάται τη συγκεκριμένη περίοδο σε νεκροταφεία μεγάλων πόλεων όπως στη Κορινθία, το Άργος και τις γύρω περιοχές⁸. Μεταξύ των ευρημάτων η πώρινη σαρκοφάγος⁹ με τη γραπτή σύνθεση της τεχνοτροπίας *ad secco* από δύο αντωπούς λέοντες και ανθέμιο, στην εσωτερική πλευρά της καλυπτήριας πλάκας της, είναι το μοναδικό πρώιμο δείγμα μνημειακής ταφικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα (εικ. 6). Αποτελεί πολύτιμο τεκμήριο της ύπαρξης μιας πρωτοπόρου ζωγραφικής τέχνης στην Τενέα, στη μετάβαση από τον 7^ο στον 6^ο αι. π.Χ. Η καλλιτεχνική αυτή έκρηξη, που δίχως άλλο συνδέεται με την ευμάρεια της τοπικής κοινωνίας στην αρχαϊκή Τενέα, είναι πιθανότατα απόρροια των εμπορικών επαφών της, που αναπτύχθηκαν έπειτα από τη συμμετοχή της στον αποικισμό των Συρακουσών, καθώς και της κομβικής γεωγραφικής της θέσης, που από τους μυκηναϊκούς χρόνους την καθιστούσε το κυρίως πέρασμα των Αργείων για την Κόρινθο. Επιπρόσθετα, τα νομίσματα¹⁰ των ανασκαφών καταδεικνύουν νομισματική κυκλοφορία ήδη από την ύστερη αρχαϊκή/πρώιμη κλασική εποχή (τέλη 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ.) Ο στατήρας της Κορίνθου (εικ. 7) που εντοπίστηκε στον περιβάλλοντα χώρο του ελληνιστικού-ρωμαϊκού νεκροταφείου και χρονολογείται, περίπου 510-480 π.Χ. υποδηλώνει ότι κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. –όταν ήταν σε κυκλοφορία– στη περιοχή υπήρχαν σημαντικές εγκαταστάσεις και γίνονταν συναλλαγές με ακριβά νομίσματα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόλις έντεκα στατήρες Κορίνθου έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της αρχαίας Κορίνθου και ένας στις Κεγγρεές.

Ανάλογη είναι και η εικόνα που αποκομίζουμε από τους ενταφιασμούς στους ελληνιστικούς χρόνους. Οι τάφοι, που εντοπίστηκαν περιμετρικά μιας τελετουργικής δεξαμενής, απέδωσαν πλούτο κτερισμάτων (εικ. 8) μεταξύ των οποίων και ένα επίχρσο στεφάνι (εικ. 9). Ωστόσο, εκείνο που παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για την περίοδο που ακολούθησε την καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους, είναι αφενός η πολυτέλεια των κτερισμάτων και αφετέρου τα μοναδικά σχήματα

⁶ Για τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας βλ. Κόρκα et al., 2019

⁷ Για τις ταφές αρχαϊκών χρόνων και τα ευρήματά τους βλ. Korka & Evageloglou, 2019, Κόρκα & Ευαγγέλογλου, 2020, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁸ Kurtz & Boardman, 1971· Robert, 1988· Morris, 1989· Κόρκα, 2013

⁹ Για την πώρινη σαρκοφάγο του Χίλιομοδίου βλ. Κόρκα, 2013,· Κόρκα & Αγγελαράκης, 2018, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰ Korka & Lagos 2019.

αγγείων¹¹, που υποδηλώνουν τοπικές παραγωγές και δείχνουν ότι η περιοχή παρέμεινε ανεπηρέαστη από την παρακμή στην οποία κατέπεσε η Κόρινθος.

Επιστέγασμα για την ανάπτυξη που επικράτησε στους ρωμαϊκούς χρόνους, αποτελεί το δίχωρο υπέργειο ταφικό μνημείο¹² που εντοπίστηκε το 2016 (εικ. 10). Στην Κορινθία, από τα μέχρι στιγμής τελευταία βιβλιογραφικά στοιχεία δεν έχει βρεθεί άλλο παράλληλο με αυτό της Τενέας, η τυπολογία του οποίου προσομοιάζει στα μαυσωλεία που εντοπίστηκαν στην Πάτρα, στο Άργος, στην Νικόπολη, στην Όστια, και στην Μικρά Ασία, τα οποία διακρίνονται σε ναόμορφα και θαλαμωτά. Εξωτερικά του μνημείου και περιμετρικά αυτού αποκαλύφθηκε πυκνό νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων οργανωμένο με ταφικούς περιβόλους.

Τα ευρήματα που εντοπίστηκαν, αποκαλύπτουν σημαντικές πτυχές της κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής της αρχαίας πόλης. Η Άρτεμη Λαφρία, η Αφροδίτη, η Υγεία (εικ. 11) και ο Σάραπις (εικ. 12) φαίνεται πως συγκαταλέγονταν στο πάνθεο των θεοτήτων¹³ που λατρεύονταν στην Τενέα, ενώ το θέατρο δείχνει να είναι ένα από τα κοινωνικά δρώμενα της πόλης, σύμφωνα με το λύχνο που εντοπίστηκε επίσης στο context τάφου και φέρει στο δίσκο του προσωπεία θεάτρου (εικ. 13). Ισχυρή φαίνεται να παρέμενε στην ρωμαϊκή περίοδο και η σύνδεση των Τενεατών με το μυθολογικό παρελθόν τους, όπως φαίνεται από τον λύχνο που στο δίσκο του φέρει παράσταση με τον Αινεία (εικ. 14), να εγκαταλείπει την Τροία.

Επιπλέον, η παρουσία μιας αιγυπτιακής θεότητας όπως ο Σάραπις¹⁴, ο οποίος κατά την εισαγωγή του στην αρχαία Ελληνική θρησκεία ταυτίστηκε με τους θεούς Δία (ως Ζευς Σέραπις) και τον θεό Ασκληπιό (ως Σεράπις Ασκληπιός)¹⁵, δείχνει ότι οι κάτοικοι της Τενέας αποδέχτηκαν το θρησκευτικό συγκρητισμό που εισήγαγε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ο Πτολεμαίος Α΄ ο Σωτήρας και ενέταξαν στο Πάνθεο των θεοτήτων τους νέες λατρείες, που διατηρήθηκαν ακμαίες μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ίσως σε αυτό να οφείλεται και η διαπολιτισμικότητα που χαρακτήριζε τη πόλη και τους κατοίκους της, ως αποτέλεσμα είτε της μετεγκατάστασής τους από τη Τροία, είτε της συμμετοχής τους στον αποικισμό των Συρακουσών τον 8ο αι. π.Χ., είτε ακόμη και λόγω της θέσης της, που την καθιστούσε πέρασμα ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους καθώς και σε όλη την ιστορική διαδρομή της. Ως εκ τούτου την Τενέα θα πρέπει να την προσεγγίσουμε ως τόπο συνάντησης και όσμωσης ανθρωπών, διαφορετικών πολιτισμών και εθίμων.

Η συστηματική ανασκαφή αποκάλυψε και ένα εξίσου σημαντικό τμήμα του οικιστικού ιστού της Αρχαίας Τενέας. Αρχικά, δυτικά της ζώνης των νεκροταφείων εντοπίστηκε δρόμος διπλής διέλευσης (εικ. 15), μήκους 36,60 μ., η πορεία του οποίου ταυτίζεται με τη διαδρομή από την Αρχαία Κόρινθο στις Μυκήνες. Ανατολικά του ανεσκαμμένου δρόμου, αποκαλύφθηκαν τα πρώτα οικιστικά¹⁶ κατάλοιπα της πόλης

¹¹ Για την κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από τη συστηματική ανασκαφή της Τενέας βλ. Κόρκα, Ευαγγέλογλου, Ριγάτου, Λιάτσιος, *Ταφές Ελληνιστικών χρόνων από την αρχαία Τενέα*. Ελληνιστική Κεραμική, I Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση, υποβολή κειμένου Ιανουάριος 2021, υπό έκδοση.

¹² Για το ταφικό μνημείο της Τενέας βλ. Korka & Evaggeloglou, 2019· Korka & Evaggeloglou, 2020 και Κόρκα, Ευαγγέλογλου, Μπάρτζης, & Λαζόγκα «*Ταφικά Μνημεία*» Αρχαίας Τενέας. στον Τιμητικό τόμο του Α. Μάντη, υποβολή κειμένου 2019, υπό έκδοση.

¹³ Στο context παιδικών ενταφιασμών εντοπίστηκαν λύχνοι που φέρουν στους δίσκους τους παράσταση της Άρτεμης Λαφρίας, της Αφροδίτης και της Υγείας. Οι συγκεκριμένες θεότητες συνδέονται με τη προστασία και φροντίδα των παιδιών.

¹⁴ Σε ταφή ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκε σιδερένιο δαχτυλίδι που έφερε σφραγιδόλιθο με παράσταση του Σάραπι. Ο θεός απεικονίζεται καθήμενος σε θρόνο, να συνοδεύεται από τον Κέρβερο στην παραδοσιακή αναπαράστασή του με τις τρεις κεφαλές.

¹⁵ Renberg, 2017· Pfeiffer, 2008: 387-408.

¹⁶ Ενδεικτικά βλ. Κόρκα, E. et al., 2019.

σε έκταση 672 τ.μ. (εικ. 16), ενώ νοτιοδυτικά του ανασκάφηκε το πρώτο δημόσιο κτίριο της πόλης. Πρόκειται για ένα λουτρικό συγκρότημα¹⁷ (εικ. 17) έκτασης περίπου 800 τ.μ. που κατασκευάστηκε στους αυτοκρατορικούς χρόνους και συγκεκριμένα λίγο πριν τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.¹⁸. Φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε μέχρι και τα μέσα του 6^{ου} αι. με επισκευές και επεκτάσεις που οι τελευταίες χρονολογούνται στον 5^ο αι. μ.Χ.¹⁹ Οι μνημειακές διαστάσεις του, η αξονικότητα των χώρων του και τα διακοσμητικά στοιχεία από το εσωτερικό του, καταμαρτυρούν μια επιμελημένη κατασκευή που συμβαδίζει με την εξέλιξη και τα πρότυπα δημόσιας αρχιτεκτονικής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στα ρωμαϊκά χρόνια τα λουτρά αποτελούν σημαντικό στοιχείο του κοινωνικού και ιδιωτικού βίου²⁰ και αυτό δείχνει να υιοθετήθηκε και από τους κατοίκους της ρωμαϊκής Τενέας. Η χρήση τους συνδέεται εκτός των άλλων και με κοινωνικές διεργασίες που λάμβαναν χώρα εντός αυτών, όπως κοινωνική συνένωση, δημόσιες συζητήσεις, διασκέδαση και αναψυχή ακόμη και άθληση²¹.

Η δομή των ρωμαϊκών λουτρών της Τενέας ταυτόχρονα λειτούργησε και ως «κιβωτός» πληροφοριών για την ύπαρξη μνημειακών εγκαταστάσεων στο χώρο πριν από αυτά. Σε όλες τις δομές του λουτρού διαπιστώθηκε η επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών, άριστου επιπέδου λιθοξοϊκής κατεργασίας, τουλάχιστον από δύο διαφορετικά προγενέστερα κτίσματα. Τα τρίγλυφα, τα επιστύλια, τα γείσα, οι κίονες που εντοπίστηκαν και κυρίως τα δύο τμήματα από ραβδωτούς κίονες διαμέτρου 0,74 μ., υποδηλώνουν την ύπαρξη δημόσιων κτιρίων αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων στην εγγύτητα των λουτρών. Τα στοιχεία αυτά ενισχύονται με την ανεύρεση αρχαϊκού πηγαδιού, στα βόρεια των λουτρών και αποθέτη αρχαϊκών χρόνων με υλικό απόθεσης αναθηματικού χαρακτήρα²² (εικ. 18), που χρονολογείται από τον 7ο αι. π.Χ. έως και τον 5ο αι. π.Χ., καθώς και τα γλυπτά αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων από το εσωτερικό του πηγαδιού και το περιβάλλοντα χώρο του. Χαρακτηριστικό είναι ότι μεταξύ των γλυπτών συγκαταλέγονται δύο μαρμάρινα αγαλματίδια ελληνιστικών χρόνων της Αφροδίτης (εικ. 19), ένας μαρμάρινος μηρός (εικ. 20), αρχαϊκών χρόνων, και ένα μαρμάρινο πέλμα από άγαλμα φυσικού μεγέθους.

Επιστέγασμα όλων αποτελούν δύο επιγραφές που εντοπίστηκαν το 2020. Η πρωιμότερη εξ αυτών είναι τμήμα δημόσιας τετράστιχης στοιχηδόν επιγραφής σε βάθρο που χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και βρέθηκε μαζί με αργυρό οβολό κοπής Άργους (εικ. 21). Η δεύτερη επιγραφή (εικ. 22) εντοπίζεται σε λίθινο βάθρο αγάλματος, χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. και φέρει το όνομα

¹⁷ Κόρκα κ.ά., 2021 (υπό δημοσίευση στο ΑΕΠΕΛ 3).

¹⁸ Φαίνεται πως στην συγκεκριμένη περίοδο, η πόλη της Τενέας γνώρισε ιδιαίτερη ακμή όπως επιβεβαιώνεται από τα διάφορα κατά χώραν ευρήματα και κυρίως από το δίχωρο υπέργειο ναόσημο ταφικό μνημείο, που εντοπίστηκε το 2016, κατά τις ανασκαφές του προγράμματος, στη θέση Παλαιό Σχολείο βλ. Korka-Evangeloglou, 2016: 101-113.

¹⁹ Η επισκευή των ήδη υπαρχόντων λουτρών είναι σύνηθες φαινόμενο που απαντάται σε όλη την έκταση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και συνήθως σχετίζεται με την γενναιοδωρία των αυτοκρατόρων που επιλέγουν να τα επισκευάσουν. Ενδεικτικά βλ. Zytka, 2019: 31.

²⁰ Fagan, 1999: 40-44.

²¹ Yegül, 1992: 42.

²² Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται ένας ωσειδής αρύβαλλος του 7^{ου} αιώνα, σφαιρικοί αρύβαλλοι με διαδεδομένα μοτίβα του 6^{ου} αιώνα, μικρογραφικές κωνικές οινοχόες, ειδώλιο αλόγου με αναβάτη του 7^{ου} αιώνα αλλά και μετάλλινα ομοιώματα τραπεζών. Για την εξέλιξη των ωσειδών αρυβάλλων βλ. Neeft 1987, 127-261, ενώ για τα μοτίβα των σφαιρικών αρυβάλλων βλ. Boardman, 1998: 179. Ο Amyx, 1988: 2, 486, κάνει αναφορά στις κωνικές οινοχόες, ενώ για την εξέλιξη των ειδωλίων βλ. Merker, 2003: 233-245. Ως προς τα ομοιώματα τραπεζών βλ. Richter, 1966: 66 κ.ε.

ΤΕΙΣΑΝΔΡΙΔΑΣ. Η επιγραφή αναφέρεται προφανώς σε απόγονο της οικογένειας των Τεισανδριδών, ή σε κάποιον που διατείνεται ότι κατάγεται από αυτή.

Τέλος, ανατολικά των λουτρών ανασκάφηκαν χώροι εμπορικής δραστηριότητας (εικ. 23) στο εσωτερικό των οποίων εκτός των άλλων εντοπίστηκε θησαυρός²³ από είκοσι εννέα σόλιδους και ένα τρεμίσιο ($\frac{1}{3}$ σόλιδου), των αυτοκρατόρων Μαρκιανού, Ιουστίνου Α' και Ιουστινιανού (περιόδου 450 μ.Χ. έως 565 μ.Χ.), καθώς και ένα χρυσό δαχτυλίδι (εικ. 24). Η εγκατάλειψη ενός θησαυρού, τόσο μεγάλης χρηματικής αξίας για την εποχή, πιθανότατα συνδέεται με μια βεβιασμένη απομάκρυνση, η οποία έγινε πριν από τις επιδρομές των Αβαροσλάβων στην περιοχή και αποτελεί το υστερότερο εξακριβωμένο χρονικό όριο εγκατάλειψης της πόλης.

Η τοπική κοινωνία και η ανασκαφική διαδικασία

Η αρχαιολογική έρευνα της αρχαίας Τενέας διεξάγεται στις τοπικές κοινότητες του Χιλιομοδίου και Κλένιας. Τα δύο αυτά χωριά και τα όμορά τους Αγιονόρι, Στεφάνι, Άγιος Βασίλειος, Κουταλάς, Μαψός και Σπαθοβούνι, μέχρι και το 2010 αποτελούσαν το Δήμο Τενέας. Οπωσδήποτε, δεν ήταν καθόλου τυχαία η διοικητική επιλογή του ονόματος της Τενέας για το σύνολο των συγκεκριμένων οικισμών, καθώς εναρμονίζονταν αφενός με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που συναντώνται διάσπαρτα σε όλες τις ανωτέρω περιοχές, αφετέρου εξέφραζε τη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας, η οποία στο πέρασμα των χρόνων διατήρησε από γενιά σε γενιά την ταυτότητά των κατοίκων ως Τενεατών. Η μαρτυρία του Στέφανου Βυζάντιου τον 6^ο αι. μ.Χ. «*Τενέα, κόμη Κορίνθου, από Τένου τοῦ Κύκνου. κεῖται μεταξύ Κορίνθου καὶ Μυκητῶν. τὸ ἔθνικόν Τενεάτης. λέγεται καὶ Τενέα ἢ χώρα.*»²⁴ φαίνεται να αντικατοπτρίζει το κοινόν αίσθημα των νεότερων Τενεατών που εκφράστηκε μέσω της ονομασίας του Δήμου τους. Ωστόσο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Curtius²⁵ το 1852, στην Τενεάτιδα χώρα συγκαταλέγεται πιθανότατα και η περιοχή των Αθίκιων, καθώς αναφέρει τρεις θέσεις, την Κλένια, το Χιλιομόδι και τα Αθίκια, προσδιορίζοντας όμως την Τενέα στο Χιλιομόδι.

Η ανασκαφή δεν παύει να είναι μια συνθέτη διαδικασία και πολυεπίπεδη. Η επιστημονική ομάδα καλείται να δραστηριοποιηθεί σε έναν τόπο, εν μέσω μιας οργανωμένης τοπικής κοινωνίας, που συνδέεται στενά και ποικιλοτρόπως με τις αρχαιότητες, σε αρκετές περιπτώσεις μέσω της παράνομης αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας. Ως εκ τούτου, δεν είναι πάντα εύκολα κατανοητός και αποδεκτός ο στόχος ενός ανασκαφικού προγράμματος, να προσεγγίσει το χωροχρόνο μέσα από τη διαδικασία της ανασκαφής, την τεκμηρίωση και την ερμηνεία των ευρημάτων της.

Στην περίπτωση της Τενέας, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποτελούν σημαντικό στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας των σύγχρονων κατοίκων της περιοχής. Σχετικά με αυτά, υπάρχουν ενεργές παραδόσεις, μύθοι και λαογραφικά στοιχεία, που αποδεικνύουν τη σύνδεσή τους με την τοπική κοινωνία. Με τον τρόπο αυτό, οι ντόπιοι κάτοικοι διατηρούν ζωντανές τις μνήμες τους για τις αρχαιότητες του τόπου τους, επισημαίνοντας ταυτόχρονα την άγνοια τους για την επιστημονική τους αξία. Τις μνήμες αυτές ο αρχαιολόγος καλείται να τις επικοινωνήσει με τον κατάλληλο τρόπο, να τις εκμαιεύσει και να τις μετατρέψει σε πληροφορία χρήσιμη για την έρευνά του, η οποία θα αποδώσει επωφελή αποτελέσματα στο κοινωνικό

²³ Korka, Lagos, & Syrrou, 2021.

²⁴ Stephani Byzantii, 1849: 615.

²⁵ Curtius, 1852: 550.

σύνολο. Ως εκ τούτου, από την αρχή έγινε αντιληπτό πως η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στην ανασκαφική διαδικασία είναι πολύτιμη, όχι αποκλειστικά για την αρχαιολογική πληροφορία αλλά και για τη διατήρηση των αρχαιοτήτων στο διηνεκές, μέσω των ανθρώπων της κοινωνίας αυτής, ως «ζωντανά» κύτταρά της. Οι κάτοικοι της περιοχής, μέσα από την επαφή τους με την ανασκαφή, θα ήταν δυνατόν να κατανοήσουν ότι τα πολιτισμικά προϊόντα είναι διαχρονικές συνιστώσες, όχι μόνο γιατί οι αρχαιολόγοι τα αντιμετωπίζουν έτσι, αλλά και γιατί αυτές επιδρούν σε βάθος στους ανθρώπους, καθώς τους προκαλούν συναισθήματα και επηρεάζουν την κοινωνική ζωή τους²⁶.

Για το ερευνητικό πρόγραμμα της Τενέας, από την πρώτη στιγμή, η προσέγγιση των ντόπιων από την ανασκαφική ομάδα στάθηκε σημαντική, τόσο για την κατανόηση του χώρου, όσο και για τον εντοπισμό των πρώτων αρχαιολογικών καταλοίπων μέσω της εξιστόρησης των θυμήσεών τους. Τα θεμέλια για να ξεκινήσει μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ των αρχαιολόγων και των κατοίκων τέθηκαν, όταν εντοπίστηκαν και τα πρώτα ευρήματα. Η συμμετοχή τους πλέον στη διαδικασία της έρευνας είχε πλέον εδραιωθεί, ενώ χρόνο με το χρόνο εξελισσόταν είτε με τις μαρτυρίες τους, είτε με την αρωγή τους στις πρακτικές ανάγκες της ανασκαφής και κυρίως με τη παραχώρηση της γης τους για ανασκαφή και έρευνα.

Η ανασκαφική ομάδα αντιμετώπισε με συνέπεια την ανάγκη των κατοίκων να γνωρίζει τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας. Μέσω της σταθερής ενημέρωσής τους, με αρχαιολογικές παρουσιάσεις κάθε χρόνο των νέων ευρημάτων, αυξήθηκε το δέλεαρ για περισσότερη γνώση, αλλά και η εμπιστοσύνη, καθώς οι ντόπιοι δεν στέκονταν πια στο περιθώριο όλων όσων συνέβαιναν στη γη που καλλιεργούσαν. Αυτό το αυξανόμενο ενδιαφέρον των κατοίκων της τοπικής κοινωνίας, οδήγησε στη δημιουργία του Σωματείου «Φίλοι Αρχαίας Τενέας», που ενίσχυσε τη σχέση των κατοίκων με την ανασκαφή και την αρχαιολογία. Κατανοούν πλέον ότι η αρχαιολογία εργάζεται για τον άνθρωπο, για το παρόν και το μέλλον τους, με εφόδια τα κατάλοιπα του παρελθόντος. Πολιτιστικές και αθλητικές δράσεις, ημερίδες, συνέδρια, εκθέσεις και φυσικά όλη η διεργασία της ανασκαφής, έγιναν στόχος του σωματείου, μέλη του οποίου είναι πλέον οι ερευνητές και οι ντόπιοι, που συνεργάζονται για την αρχαία Τενέα.

Στους άμεσους σκοπούς του προγράμματος είναι η διατήρηση, η ανάδειξη και η προβολή των αρχαιολογικών καταλοίπων. Για αυτό ακριβώς, η αξιοποίηση της τεχνολογίας και των σύγχρονων μέσων ανάδειξης του πολιτισμικού και ιστορικού αποθέματος καθώς και η στενή συνεργασία διαφορετικών φορέων με σκοπό την καινοτομία στο σχεδιασμό προηγμένων δράσεων προβολής, είναι κάποιοι από τους βασικούς άξονες επάνω στους οποίους εργάζεται σταθερά η επιστημονική ομάδα. Με το τρόπο αυτό δημιουργούνται οι προϋποθέσεις, ώστε να δημιουργηθεί μία ενιαία αλυσίδα για τον μετασχηματισμό του ερευνητικού αποτελέσματος σε παράγοντα μακρόπνοης και βιώσιμης εξέλιξης με σημαντικό πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπο.

Η συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στο «βίωμα» του μνημείου ως σημαντικού παράγοντα διατήρησής του, απασχόλησε από πολύ νωρίς διεθνείς οργανισμούς όπως την Unesco, με αποτέλεσμα η διάδραση μεταξύ τοπικής κοινωνίας και μνημείων να αποτελεί βασικό κριτήριο για την ένταξη ενός μνημείου στον κατάλογο παγκόσμιας κληρονομιάς. Η δραστηριοποίηση των κατοίκων της Τενέας, μέσω του Σωματείου «Φίλοι Αρχαίας Τενέας», γύρω από την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου τους, καταδεικνύει αυτή ακριβώς την ισχυρή σχέση που μπορεί να

²⁶ Hamilakis, 2002.

καλλιεργηθεί μεταξύ των κατοίκων και των μνημείων, με βασικό διάμεσο σε αυτή την πολιτιστική διάδραση και εξέλιξη το ανασκαφικό πρόγραμμα της Τενέας. Η αρχαιολογία είναι ανθρωπιστική επιστήμη και έχει ως βάση τον άνθρωπο και τη σχέση του με τα αρχαία τέχνηρα και τεκμήρια²⁷. Είναι η επιστήμη που μέσα από αυτήν τη σχέση επιδιώκει να ανακαλύψει πτυχές του παρελθόντος, ώστε να ενισχύσει

ΕΙΚ. 1: ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΑΡΓΟΛΙΔΟΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

²⁷ Χαμηλάκης, 2012

ΕΙΚ. 2: ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΑΝΕΣΚΑΜΜΕΝΟΥ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

ΕΙΚ. 3: ΠΛΟΥΣΙΑ ΚΤΕΡΙΣΜΕΝΗ ΤΑΦΗ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΕΙΚ. 4: ΔΙΠΛΟΣΤΟΜΟΣ ΑΣΚΟΣ ΜΕ ΤΡΙΦΥΛΛΟΣΤΟΜΗ ΗΘΜΟΕΙΔΗ ΠΡΟΧΟΗ

ΕΙΚ. 5: ΑΩΤΟ ΑΓΓΕΙΟ

ΕΙΚ. 6: Η ΓΡΑΠΤΗ ΠΩΡΙΝΗ ΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΠΛΑΚΑ ΤΗΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥ ΤΟΥ 1984

ΕΙΚ. 7: ΣΤΑΤΗΡΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

ΕΙΚ. 8: ΧΑΛΚΙΝΟ ΚΑΤΟΠΤΡΟ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ

ΕΙΚ. 9: ΕΠΙΧΡΥΣΩΜΕΝΟ ΧΑΛΚΙΝΟ ΣΤΕΦΑΝΙ

ΕΙΚ. 10: ΡΩΜΑΪΚΟ ΤΑΦΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

ΕΙΚ. 11: ΛΥΧΝΟΙ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΠΡΟΣ ΔΕΞΙΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΜΕ ΕΡΩΤΙΔΕΙΣ, ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΤΕΜΙΣ)

ΕΙΚ. 12: ΣΙΔΕΡΕΝΙΟ ΔΑΚΤΥΛΙΔΙ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΑΡΑΠΗ

ΕΙΚ. 13: ΛΥΧΝΟΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΘΕΑΤΡΟΥ

ΕΙΚ. 14: ΛΥΧΝΟΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΙΝΕΙΑ ΝΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΠΕΙ ΤΗΝ ΤΡΟΙΑ

ΕΙΚ. 15: ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

ΕΙΚ. 16: ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΕΙΚ. 17: ΛΟΥΤΡΟ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

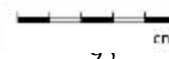
ΕΙΚ. 18: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΑΠΟΘΕΤΗ

ΕΙΚ. 19: ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΑΓΑΛΜΑΤΙΔΙΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

ΕΙΚ. 20: ΤΜΗΜΑ ΜΗΡΟΥ ΑΠΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟ ΚΟΥΡΟ ΦΥΣΙΚΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ

ΕΙΚ. 21: ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 5^{ΟΥ} ΑΙ. Π.Χ ΚΑΙ ΑΡΓΥΡΟΣ ΟΒΟΛΟΣ ΑΡΓΟΥΣ

ΕΙΚ. 22: ΛΙΘΙΝΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ 4^{ΟΥ} ΑΙ. Π.Χ. ΣΕ ΒΑΘΡΟ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ

ΕΙΚ. 23: ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΧΡΥΣΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΡΥΣΟ ΔΑΚΤΥΛΙΔΙ

Βιβλιογραφία

α. Αρχαίες Πηγές

Ξενοφών, Έλληνικά, 4.4.14-4.4.19.

Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, II. 5.4.*

Στράβων, *Γεωγραφικά, τ. 1 Η. 22.*

Stephani Byzantii *Ethnicorum, Quae Supersunt, ex recensione August Meinekii, Tomus prior*, Berolini: 1849.

β. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Albrizzi G. (1687), *Esattanotitia del Peloponnese volgarentepinosola della Morea, Venetia.*

Amyx, D. (1988), *Corinthian Vase Painting of the Archaic Period Vol.2.*, California: University of California Press.

Boardman, J. (1998), *Early Greek Vase Painting*, Singapore: Thames and Hudson.

Curtius E. (1852), *Peloponnesos. Eine historischgeographische Beschreibung der Halbinsel*, τόμ. Β', Gotha.

Fagan G. (1999), *Bathing in Public in the Roman World*, The University of Michigan Press: Michigan.

Hamilakis, Y. (2002), "The past as oral history. Towards an archaeology of the senses.", στο *Thinking Through the Body. Archaeologies of Corporeality*, (eds.) Hamilakis, Y. & Pluciennick, M. & Tarlow, S., New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, σ. 121-136.

Korka, E. & Lagos, K. (2017), "Numismatic grave finds of the Tenea-Chiliomodi Excavation Project 2013-2017", ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο με τίτλο: *A coin for the dead, coins for the living. Charon's obol: the end of a myth?*, Belgian School at Athens and Netherlands Institute at Athens, (November 23-24), 2017, προς δημοσίευση στο Bulletin de Correspondence Hellénique.

Korka, E. & Evaggeloglou, P. (2019), "A cemetery excavation unearths Tenea's past", in *Beiträge zur archäologie Griechenlands 5, Griechische Nekropolen: Neue Forschungen und Funde*, (eds.) Frielinghaus, H. & Sieverling, A. & Valavanis, P., Möhnese: Bibliopolis, σ. 101-114.

Korka, E. & Lagos, C. (2019), "Numismatic Grave Finds of the Tenea-Chiliomodi Excavation Project 2013-2017", *The Journal of American Archaeological Numismatics*, Volume 9, pp. 349–362.

Korka, E., Lagos, C., Syrrou M., (2021) «An Early Byzantine Gold Hoard from Tenea, Corinthia», στο: Andrew Ashton and Ute Wartenberg (επιμ.), *Presbeus. Studies in Ancient Coinage presented to Richard Ashton*, The American Numismatic Society, New York, 501-510

Kurtz, D. C. & Boardman, J. (1971), *Greek Burial Customs*, Ithaca: Cornell University Press.

Lolling, H. (1884), *Über die Kontoporeia und das Mykenisch-Korinthische Bergland Steffen. Karten von Mykenai*, Berlin: Dietrich Reimer.

Merker, G. (2003), "Corinthian Terracotta Figurines: The Development of an Industry", στο *Corinth*, Vol.20 (eds.) Williams & Bookidis, The American School of Classical Studies at Athens.

Morris, I. (1992), *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Neeft, C. (1987), *Protocorinthian Subgeometric Aryballoi*, Amsterdam: Allard Pierson Series, 7.
- Pfeiffer, S. (2008), "The God Serapis, His Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt", in *Ptolemy II Philadelphus and his world (Mnemosyne: supplements Vol. 300)*, (eds.) McKechnie, P. & Guillame, P., Boston: Brill, σ. 387-408.
- Renberg, G. H. (2017), "Where dreams may come: incubation sanctuaries in the Greco-Roman world", in *Series: Religions in the Graeco-Roman world*, Boston: Brill.
- Richter, G. (1966), *The furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, London: Phaidon Press.
- Robert, G. (1988), *The Greek Way of Death*, New York: Cornell University Press.
- UNESCO. (2020), «The Criteria for Selection», *Unesco*, προσπελάστηκε την 2/12/2020, (<http://whc.unesco.org/en/criteria/>).
- Yegül F. (1992), *Baths and bathing in Classical Antiquity*, Architectural History Foundation - MIT Press: New York.
- Zytka M. (2019), *A Cultural History of Bathing in Late Antiquity and Early Byzantium*, Routledge: New York.

γ. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Κόρκα, Ε. (2013), «Η γραπτή πόρινη σαρκοφάγος Φανερωμένης Χίλιομοδίου Κορινθίας», στο *The Corinthia and the Northeast Peloponnese, Topography and History from Prehistoric and Classical Antiquities, Athenaiia 4*, (επιμ.) Kissas, K. & Niemeier, W. D., σ. 305-311.
- Κόρκα, Ε. & Αγελαράκης, Α. (2018), «Νέα στοιχεία περί της πόρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χίλιομοδίου», στο *ΑΕΠΕΑ (1)*, σ. 549-556.
- Κόρκα, Ε. & Ευαγγέλογλου, Π. & Λαγός, Κ. & Μπάρτζης, Δ. & Μυλωνά, Β. & Παπαγεωργοπούλου, Χ. & Σύρρου, Μ. (2019), «Τενέα. Η ανασκαφή φέρνει στο φως την αρχαία πόλη, στο *Θέματα Αρχαιολογίας*», τ. 3(1) σ. 6-21.
- Κόρκα, Ε. & Ευαγγέλογλου, Π. (2020) «Αρχαία Τενέα. Συστηματική Αρχαιολογική Έρευνα Στο Χίλιομοδι Κορινθίας, 2013-2017», στο *ΑΕΠΕΑ(2)*, σ. 295-304.
- Κόρκα Ε., Ευαγγέλογλου Π., Βλάχου Π., Ιωάννου Μ., Παναϊλίδης Π., Χρηστίδης Ι., Ψύχας Κ.,(2021) Συστηματική ανασκαφική έρευνα Αρχαίας Τενέας 2019-2020, *ΑΕΠΕΑ 3* (υπό έκδοση).
- Σωτηρίου Μ. (2006), «Πίνδαρος, Νεμεόνικος 11: Μια ερμηνευτική προσέγγιση», *Ελληνικά 56.1*: 37-53.
- Χαμηλάκης, Γ. (2012), *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στη σύγχρονη Ελλάδα*, (μτφρ.) Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου.